

Piotr Rudniewski

Laboratoria i działalność naukowo-badawcza w PP Pracowni Konserwacji Zabytków

Laboratories and scientific research activities in the S.E. Monument Conservation Labs

W kwietniu 1951 roku Pracowni Konserwacji Zabytków, działające dotychczas przy Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki, przeorganizowane zostały w „Państwowe Przedsiębiorstwo Pracowni Konserwacji Zabytków” (PP PKZ). Działająca dotąd w gmachu „Zachęty” grupa konserwatorów z Pracowni Konserwacji Malarstwa, kierowana przez profesora Bohdana Marconiego, przeniosła się wraz ze sprzętem do nieodbudowanego jeszcze w pełni Pałacu Blanka, przy ul. Senatorskiej 14 w Warszawie. Od roku 1955 natomiast organizacją zaplecza badawczego PP PKZ zajmowali się początkowo: Hanna Jędrzejewska (dr chemii), Juliusz Bursze (artysta plastyk-konserwator) i Daniel Tworek (mgr chemii), a od lutego 1956 r., po odejściu H. Jędrzejewskiej, Piotr Rudniewski (mgr chemii).

W roku 1956 utworzone zostało Główne Laboratorium PP PKZ, którego kierownictwo objął prof. B. Marconi¹. Celem jego działania miało być „unowocześnienie i ulepszenie metod konserwatorskich dla podniesienia poziomu zarówno wiedzy konserwatorskiej, jak i wykonawstwa”. Do jego zadań należało przeprowadzanie badań struktury, czasu powstania i zachowania obiektów, ustalanie przyczyn zniszczeń, przeprowadzanie zabiegów konserwatorskich w specjalnie trudnych przypadkach, opracowywanie nowych metod badawczych, konserwacji oraz środków konserwatorskich, jak też prototypów urządzeń i narzędzi badawczych i wykonawczych, wreszcie koordynacja i opiniowanie nowatorskich osiągnięć wszystkich pracowni konserwatorskich i udzielanie im pomocy w przeprowadzaniu usprawnień i zabiegach².

Realizowanie tak szeroko nakreślonego zakresu działania dla rozwiązywania zagadnień konserwacji wszelkich specjalności, od konserwacji obiektów architektury przez wszystkie rodzaje zabytków ruchomych, miało źródło w koncepcji utworzenia Instytutu Konserwacji³. Ponadto jego realizacja przez nieliczny (4-osobowy) zespół oraz przy bardzo skromnym początkowo wyposażeniu (aparat rentgenowski medyczny, aparat fotograficzny kliszowy, waga analityczna) była zadaniem bardzo trudnym. W pierwszym okresie działalności koncentrowano się więc na usługach bieżących i opracowaniach na rzecz pracowni dzieł sztuki działających w Warszawie⁴. Badania obejmowały identyfikację materiałów, analizę mikrochemiczną pigmentów i spoiw malarskich, ustalanie budowy warstwowej polichromii.

Wyniki badań przekazywane pracownikom zamieszczane były w dokumentacji konserwatorskiej. Dzięki posiadaniu aparatu rentgenowskiego konserwowane obrazy poddawane były radioskopii (prześwietlane promieniami Roentgena z obserwacją efektu na ekranie fluorescencyjnym, metoda dziś niestosowana ze względów bezpieczeństwa). W przypadku stwierdzenia obecności przemalowań lub występowania poprawek autorskich wykonywane były zdjęcia rentgenowskie formatu 30 × 40 cm. W początkowym okresie (tj. do roku 1962) pracownicy Głównego Laboratorium wykonywali również zdjęcia fotograficzne obrazów w promieniach podczerwonych (IR) i fluorescencji wzbudzonej promieniami ultrafioletowymi (UV). Zdjęcia IR i UV wykorzystywano także przy malowidłach ściennych w terenie dla ich uczytelnienia (fotografie UV wykonywano w terenie nocą). Jako przykłady można wymienić malowidła romańskie w kościele pw. św. Jana w Kuźnicy koło Siewierza, „Ukrzyżowanie” w krypcie kościoła oo. Franciszkanów w Opolu⁵ czy słoneczny zegar Kopernika, tzw. refleksyjny, na zamku w Olsztynie (wyniki nieopublikowane).

Ponadto dla Pracowni Konserwacji Metalu opracowano, na podstawie literatury, przegląd metod konserwacji⁶, dla Pracowni Konserwacji Rzeźby recepturę masy opartej na żywicy epoksydowej do uzupełnień ubytków i rekonstrukcji rzeźb ceramicznych w Wilanowie⁷, zaś dla Pracowni Konserwacji Grafiki i Książki Zabytkowej wprowadzono po raz pierwszy w Polsce nieniszcząca metodę pomiaru odczynu (pH) papieru⁸. Z Pracowniami Konserwacji Tkanin i Konserwacji Sztuki Zdobniczej współpracowano przy wyborze metod postępowania i środków, przy czym wykonywane oznaczenia dawały podstawę do publikacji przyczynkowych na temat stosowanych technik⁹.

Główne Laboratorium nawiązywało współpracę z placówkami naukowymi i wyższymi uczelniami, celem przeprowadzenia badań niemożliwych do realizacji w warunkach PKZ ze względu na brak odpowiedniej aparatury lub specjalistów. Współpracę z SGGW (Zakładem Patologii i Konserwacji Drewna, później Fitopatologii Leśnej i Konserwacji Drewna) rozpoczęto w roku 1956 w związku z badaniem stanu zachowania drewna w Pałacu w Wilanowie¹⁰. Wspólnie z Zakładem Radiologii Instytutu Elektrotechniki Przemysłowej w Warszawie zastosowano po raz pierwszy w świecie autoelektronografię do badania malarstwa ścien-

nego¹¹. Pojawienie się zabieleń na powierzchni ściennych malowideł bizantyjsko-ruskich we wnętrzu kaplicy zamkowej w Lublinie spowodowało podjęcie badań i koordynację (przy udziale mgr. inż. arch. Mieczysława Samborskiego) prowadzonych tam prac przez Główne Laboratorium¹².

Rozwój działalności konserwatorskiej i budowa kolejnych, nowych pracowni konserwatorskich w oddziałach PP PKZ powodowały zwiększone zapotrzebowanie na tego rodzaju badania i bardziej bezpośrednią współpracę konserwatorów z prowadzącymi je specjalistami. Dlatego też z początkiem stycznia 1968 r. Główne Laboratorium przekształcone zostało w Laboratorium Naukowo-Badawcze przy Oddziale PP PKZ w Warszawie, powołano też laboratoria przy oddziałach w Toruniu i Szczecinie.

Laboratorium warszawskie, oprócz badań fizykochemicznych dla pracowni konserwacji dzieł sztuki, zajmowało się też badaniami metod i środków dla dezynfekcji i dezynsekcji¹³. Rozwijające się w PKZ badania architektoniczne, konieczność poszerzenia rozpoznawania występujących zapraw i tynków, umożliwiły zatrudnienie geochemika (mgr S. Jędrzejewska). Wyposażenie Laboratorium wzbogaciło się o mikroskopy polaryzacyjne do światła odbitego i przechodzącego (ten ostatni z wyposażeniem do mikrografii i stolikiem integrującym, umożliwiającym analizę ilościową składników mineralnych), a następnie o aparaturę do analizy termicznej (derywatograf)¹⁴. Zakup aparatury do badań wytrzymałościowych i białości papieru oraz zatrudnienie chemika o specjalności papierniczej (mgr inż. A. Wawrzeńczak), pozwoliło na zwiększenie intensywności prac związanych z konserwacją zabytków na podłożu papieru¹⁵. Skompletowanie szkła laboratoryjnego i materiałów do chromatografii cienkowarstwowej dało z kolei możliwość wprowadzenia tej techniki do analizy spoiw¹⁶.

Dla potrzeb szkoleniowych konserwatorów dzieł sztuki Zarząd PP PKZ zlecił opracowanie informatora ważniejszych substancji szkodliwych dla zdrowia, stosowanych przy konserwacji. Publikacja ta została opracowana na podstawie literatury i obowiązujących wówczas aktów prawnych¹⁷.

Po odejściu z pracy S. Jędrzejewskiej tematykę badania materiałów wiążących kontynuowała zatrudniona na jej miejsce mgr B. Rudnicka, a następnie również mgr M. Jabłońska-Szysko, przy udziale technika-chemika B. Piątkowskiej¹⁸. Badaniami dla potrzeb pracowni konserwatorskich zajmowały się od roku 1976 mgr K. Baczko¹⁹, mgr E. Wróbel²⁰, mgr I. Kobla²¹ i (od 1977 roku) dr Jerzy Kehl²², później kierownik laboratorium Muzeum Narodowego w Warszawie.

Laboratorium Naukowo-Badawcze w Oddziale PP PKZ w Toruniu koncentrowało swoje działania na dziedzinie metod i środków konserwacji kamienia. Umowa, którą zawarło Przedsiębiorstwo z Instytutem Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK w Toruniu, wiązała ściśle profil badań Laboratorium z programem naukowym Instytutu. Konsultantami prac prowadzonych w Laboratorium byli prof. dr Wiesław Domasłowski i prof. dr Zbigniew Brochwicz. Największą część badań poświęcono wzmocnieniu i hydrofobizacji kamienia z zastosowaniem polimerów organicznych, związków krzemooorganicznych, krzemionki i fluorokrzemianów²³. Od roku 1979 rozpoczęto identyfikację petrograficzne kamieni występujących w zabytkach Polski²⁴. Ważnym kie-

runkiem prac były próby wprowadzenia do badań metod nieniszczących dla diagnostyki konserwatorskiej. Jednym z przykładów takich prac mogą być badania nad określeniem zdolności kapilarnego podciągania i nasiąkliwości kamienia bez pobierania próbek. Rozpoczęte w roku 1977 prace mgr. R. Mirowskiego zakończyły się zgłoszeniem patentowym na miernik²⁵. Możliwościami zastosowań metod nieniszczących do badań kamienia zajmowała się mgr E. Derkowska²⁶. W roku 1980 Laboratorium podjęło badania gliny z umocnień Cu-Chi w Wietnamie. Kontynuowane w latach 1981-1983 badania nad stabilizacją i osuszaniem obiektów z gliny zakończono wynikami przedstawionymi na międzynarodowej konferencji w Lozannie (w 1985 r.)²⁷. Laboratorium zajmowało się również rozpoznawaniem materiałów i technik malarstwa ściennego²⁸, a także problematyką konserwacji polichromii ściennych na podłożu ceglany²⁹.

Laboratorium Naukowo-Badawcze w Oddziale PP PKZ w Szczecinie specjalizowało się w opracowywaniu technologii do konserwacji murów i tynków z zastosowaniem związków krzemooorganicznych (silikonów)³⁰. Opracowano również technologię uzyskiwania reprodukcji płaskorzeźb na bazie żywic sztucznych³¹. Technologię tę wykorzystano do odtworzenia kopii z XII-wiecznych, brązowych drzwi płockich. Formę z kauczuku silikonowego sporządzono w czasie wyjazdu do Nowogrodu Wielkiego, gdzie obecnie, w Soborze Sofijskim, znajduje się oryginał drzwi. W roku 1974 z Laboratorium wyłoniono grupę wykonawczą, która zajmowała się badaniem zawilgocenia murów, a także przeprowadzała na budowach zabiegi hydrofobizacji murów, tynków i dachówek. Jedną z form działalności tej grupy było sporządzanie z kauczuku silikonowego matryc wystroju elewacji i sztukaterii.

W roku 1980, decyzją Dyrektora Naczelnego PP PKZ, prof. Tadeusza Polaka, powołana została w Przedsiębiorstwie odrębna jednostka naukowo-badawcza, mająca stanowić w przyszłości załączek instytutu konserwatorskiego. Instytuty takie posiadała większość krajów nie tylko „bloku wschodniego”, współpracujących z Przedsiębiorstwem w ramach organizacji konserwatorskich, a także umów międzynarodowych. Zorganizowana początkowo pod nazwą „Zakład Badawczo-Rozwojowy”, mieszcząc się dzięki przyjętej nazwie w kategorii jednostek badawczo-wdrożeniowych, istniejących zazwyczaj przy zjednoczeniach przedsiębiorstw o różnych specjalnościach, została następnie przemianowana na „Oddział Badań i Konserwacji PP PKZ” i włączona w system organizacyjny (oddziałów) przedsiębiorstwa³². Decyzja ta wynikała ze względów ekonomicznych i winna była zapewnić pracownikom tej jednostki lepsze warunki finansowe, jako „pracownikom produkcyjnym”.

W skład Oddziału weszły wyłączone z Oddziału Warszawskiego PP PKZ: Laboratorium Naukowo-Badawcze (pod kierunkiem dr. Jerzego Kehla, a następnie dr. Tomasza Świtkowskiego) i wyodrębniona z niego z czasem Pracownia Mikrobiologii (kier. mgr Marzenna Wakulińska). Ponadto wyłoniona z Pracowni Projektowej Oddziału Warszawskiego Pracownia Rewaloryzacji Zespołów Zabytkowych (projektowo-badawcza, o profilu głównie urbanistycznym) oraz utworzona w Oddziale, o nieco podobnym profilu, Pracownia Rewaloryzacji Zespołów

Urbanistycznych (obie kierowane przez doświadczonych architektów-urbanistów, pierwsza przez mgr. inż. arch. Zbigniewa Sawickiego, druga przez dr arch. Krystynę Gruszecką, byłego pracownika naukowego Politechniki Warszawskiej). Ponadto pracownie o charakterze „technologicznym”, jak Pracownia Konserwacji Drewna Zabytkowego (kierownik mgr inż. St. Kowalski, a nast. dr inż. Konrad Tomaszewski), Pracownia Konserwacji Murów (o profilu głównie badawczym, kier. dr Wojciech Nawrot) i Pracownia Osuszania Budowli Zabytkowych, prowadząca zarówno prace eksperymentalne, jak też realizacyjne w tym zakresie, za pomocą wprowadzanych w tym czasie w miarę nowoczesnych metod (kierownik: mgr inż. Krzysztof Maszewski). Kierunek „humanistyczny” reprezentowany był w Pracowni Badań Urbanistyczno-Historycznych, kierowanej kolejno przez historyków sztuki, specjalizujących się w zakresie badań urbanistyczno-historycznych (mgr. Janusza Kubiaka, a następnie, po jego przedwczesnej śmierci, przez mgr. Jacka Serafinowicza). Natomiast kierunki ściśle konserwatorskie obejmowała działalność Pracowni Konserwacji Grafiki i Książki Zabytkowej (kierowanej przez mgr konserwacji Witomiłę Wołk-Jeziorską, wybitnego konserwatora tej dziedziny, a następnie przez mgr S. Niedźwiedzka) oraz Konserwacji Tkanin, kierowanej przez równie doświadczoną mgr konserwacji Helenę Hryszko (następnie profesora i Kierownika Katedry Konserwacji i Restauracji Tkanin ASP w Warszawie). Ponadto Pracownię Konserwacji Metalu, zajmującą się także kopiowaniem detali architektonicznych i rekonstrukcjami (kierownik mgr inż. J. Jerzy).

Ambitny zespół badaczy, konserwatorów i projektantów, wywodzący się częściowo z Oddziału Warszawskiego PP PKZ lub z wyższych uczelni i instytutów badawczych, działający wszakże też pod presją obowiązującego w przedsiębiorstwie systemu („praca za wykonaną i sprzedaną pracę”), wykazał się wkrótce w pełni zadowalającymi wynikami w zakresie opracowań, jak też podejmowanych konserwatorskich prac „wdrożeńowych”, realizowanych niekiedy w ważnych obiektach zabytkowych (osuszanie Kolegiaty Pułtuskiej i in.). Opracowaniami urbanistyczno-projektowymi objęto m.in. takie zagadnienia, jak obszar fortów na przedpolu miasta Łomży, studium wartości zabytkowych całego (ówczesnego) województwa łomżyńskiego czy problematyka rewaloryzacji Starego Miasta w Warszawie, lecz również szeregu mniejszych i większych zabytkowych ośrodków miejskich na obszarze całego kraju. Miały one dawać podstawę wojewódzkim konserwatorom zabytków do formułowania wytycznych dla opracowywanych lub nowelizowanych planów urbanistycznych o różnym stopniu szczegółowości, toteż zleceniodawcami takich opracowań byli w większości przedstawiciele służby konserwatorskiej lub władze samorządowe. Wśród licznych tematów opracowań, ale i realizowanych prac konserwatorskich, niemałe znaczenie miało opracowanie w Pracowniach Konserwacji Drewna Zabytkowego i Mikrobiologii (przy współpracy z Uniwersytetem Toruńskim i Muzeum Morskim w Gdańsku) metodyki i środków dla konserwacji konstrukcji i przedmiotów drewnianych uzyskiwanych podczas badań archeologicznych (w Pułtusk) czy też wydobywanych z dna morza. Zespół tej pracowni na podstawie studiów i projektu zespołu kierowanego przez dr arch. K. Gruszecką podjął

też niełatwe zadanie przenoszenia budynków, a następnie budowy skansenu budownictwa puszczańskiego w Granicy, na obrzeżu Puszczy Kampinoskiej.

Działalność Oddziału oparta została jednak w dużym stopniu, obok realizacji zleceń „zewnętrznych”, głównie Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków, o środki generowane przez Przedsiębiorstwo w ramach funduszy własnych, pozostających w dyspozycji jego dyrekcji, a dysponowanych na podstawie opinii Rady Naukowo-Konserwatorskiej przy Dyrektorze Naczelny PP PKZ. Można dziś odtwarzając ten system finansowania sądzić, że stanowiły one nawet około 60% budżetu Oddziału Badawczo-Konserwatorskiego, obejmując głównie tematykę realizowaną przez Laboratorium Naukowo-Badawcze i pracownie o profilu technologicznym.

Rozwój działalności Oddziału, datujący się szczególnie na drugą połowę lat 80. XX w., był też wynikiem coraz bliższej współpracy z tak poważnymi ośrodkami naukowo-badawczymi, jak Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Techniki Budowlanej czy laboratoria Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN, Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie i szeregiem innych instytucji. Przyczyniło się do niego także powołanie – jako czynnika doradczego dyrekcji Oddziału – Rady Naukowej pod przewodnictwem znanego specjalisty konserwacji drewna, prof. Jerzego Ważnego oraz stałej Rady Techniczno-Konserwatorskiej, dla oceny prac studialnych i projektowych pracowni urbanistycznych, pod przewodnictwem doświadczonego architekta – konserwatora zabytków arch. Jacka Cydzika. Powstanie Rady Naukowej oraz współpraca z kompetentnymi badaczami, skutkowało m.in. także angażowaniem jej członków i innych pracowników naukowych jako recenzentów opracowań i publikacji.

Nie bez znaczenia dla działalności pracowni, obok doświadczenia ich kierowników oraz zaangażowania generalnie wszystkich zespołów pracowników, było dobre, niekiedy nawet w pełni zadowalające wyposażenie sprzętowe (laboratoryjne, aparaturowe i techniczne). Tak więc Pracownia Konserwacji Grafiki posiadała wysokiej wartości prasy i inny sprzęt, pozyskany w latach powojennych przez pierwszego jej kierownika, profesora Tadeusza Tuszewskiego, zaś Laboratorium wyposażone było w sprzęt kompletowany przez wieloletniego jego kierownika (późniejszego profesora ASP w Warszawie), mgr. Piotra Rudniewskiego. Pozostałe pracownie wyposażane były stopniowo ze środków funduszu postępu technicznego Przedsiębiorstwa, przydzielanego z pełnym zrozumieniem ich potrzeb, wobec podejmowanych tematów, szczególnie badawczo-wdrożeńowych.

Dorobek Oddziału oraz zespołów pracowników, obok powstałych publikacji, dokumentują wyniki organizowanych przez Oddział konferencji i seminariów naukowo-konserwatorskich, m.in. corocznych seminariów w Jachrance³³ poświęconych prezentacji wyników badań, głównie laboratoryjnych OBiK, lecz również z udziałem przedstawicieli zapraszanych instytucji, uczelni i instytutów badawczych czy (wspólnie z Stowarzyszeniem Konserwatorów Zabytków) konferencji poświęconej architekturze Królestwa Polskiego w Radziejowicach³⁴, ponadto stałych seminariów wewnętrznych (także objazdowych, np. w Elblągu i Fromborku), obejmujących wyniki prac pracowni lub ważne wydarzenia i realizacje konserwatorskie w kraju.

Końcowy okres działalności PP PKZ, przypadający na początek lat 90., a więc czas zmian własnościowych, doprowadził też do ograniczenia działalności Oddziału, a następnie jego rozwiązania, przy czym szczególną stratą, obok zaprzeczenia latami i wielkim nakładem środków kompletowanego sprzętu, było rozproszenie doświadczonej

i wysoce zaangażowanej kadry jego pracowników. Nie znalazły bowiem zrozumienia u osób odpowiedzialnych w tym czasie za kulturę narodową postulaty i starania o powołanie Instytutu Konserwatorskiego, wypełniającego lukę, jaka powstała w miejscu rozwiązywanych laboratoriów i pracowni badawczo-konserwatorskich³⁵.

- ¹ *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, zeszyt 2, Poznań 2006, s. 35. Funkcję tę pełnił B. Marconi do września 1967 r., pracując jednak nadal w Głównym Laboratorium, jako Główny Konsultant ds. Badań Laboratoryjnych i Konserwacji. Od 1 listopada 1967 do końca 1969 r. Głównym Laboratorium kierował mgr P. Rudniewski. J. Bursze w 1961 r. przeszedł do Oddziału Muzeum Narodowego w Wilanowie, zaś D. Tworek w 1963 do pracy w Muzeum Etnograficznym w Warszawie.
- ² G. Fremi-Labuda, *Bohdan Marconi. Teoria i praktyka konserwatorska*, Wyd. Ośrodek Informacji PP PKZ, Warszawa 1981, s. 41.
- ³ *Ibidem*, s. 39-40, Aneks 1, s. 59. Zamiś powstania takiej placówki naukowo-badawczej wysunął po raz pierwszy prof. B. Marconi w 1950 r., przed wydaniem zarządzenia Ministra Kultury i Sztuki z dnia 15 sierpnia 1950 r. o powołaniu PP PKZ. Latem 1952 r. projekt w jego opracowaniu był omawiany na konferencji u Ministra Kultury i Sztuki W. Sokorskiego. Jednak pomimo że potrzeba istnienia Instytutu nie budziła wątpliwości, a program i zakres zostały przyjęte bez zastrzeżeń, nie podjęto decyzji o jego utworzeniu. W listopadzie 1955 r. B. Marconi opracował kolejny projekt Instytutu, wszczynając starania o jego rozpatrzenie na posiedzeniu Rady Muzealno-Konserwatorskiej przy MKiS. Również w roku 1958 B. Marconi zwracał się do dyrektora Centralnego Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków o przeorganizowanie głównego Laboratorium w Instytut.
- ⁴ Pracownicy konserwacji: malarstwa (stalugowego i ściennego, rzeźby polichromowanej), sztuki zdobniczej, metalu, grafik i książek zabytkowych, tkanin.
- ⁵ J. Bursze, P. Rudniewski, D. Tworek, *O zastosowaniu fotografii w podczernieniu i pozafolecie do badania obiektów zabytkowych*, Fotografia 1956, nr 11 (41).
- ⁶ P. Rudniewski, D. Tworek, *Przegląd stosowanych dotychczas metod konserwacji zabytków metalowych*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, t. V (1962), s. 177-189.
- ⁷ St. Kiliszek, *Konserwacja rzeźb ceramicznych z Parku Wilanowskiego*, Ochrona Zabytków 1968, t. XXI (82), z. 3, s. 61-69.
- ⁸ D. Tworek, *Metoda pomiarowa pH papieru w obiektach zabytkowych*, Ochrona Zabytków 1963, t. XVI (61), z. 2, s. 69.
- ⁹ P. Rudniewski, *Przykłady rozwiązań konserwatorskich stosowanych w Pracowni Konserwacji Tkanin PKZ*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, t. IX, 1964, s. 147-150; P. Rudniewski, *Technika malowideł bizantyjsko-ruskich na przykładzie polichromii ściennych w Lublinie i Supraślu*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, t. XI, 1965, s. 96-102.
- ¹⁰ M. Czajnik, P. Rudniewski, D. Tworek, *Niektóre zagadnienia z prac nad konserwacją elementów drewnianych*, Ochrona Zabytków 1962, t. XV, z. 2 (58), s. 77-85.
- ¹¹ B. Marconi, *Zastosowanie fluorescencji wzbudzonej pozafoletem, w pozafolecie i podczernieniu oraz próby zastosowania autoelektronografii do badań malowideł ściennych*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, t. XI, 1965, s. 26-40.
- ¹² P. Rudniewski, M. Samborski, *Problemy związane z pracami konserwatorskimi przy kaplicy św. Trójcy na zamku w Lublinie*, Ochrona Zabytków 1968, t. XXI (82), z. 3, s. 15-30.
- ¹³ J. Dominik, P. Rudniewski, J. Ważny, *Badanie nad zastosowaniem tlenku etylenu do dezynsekcji drewna zabytkowego*, Biuletyn Informacyjny PKZ 1969, nr 13, s. 51-61; Tychże: *Zeszyty Naukowe SGGW. Leśnictwo*, Zeszyt XIV, 1970, s. 165 i n.; J. Ważny, P. Rudniewski, *Badania odporności spoiw malarskich na działania mikroorganizmów*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, t. XXVIII, 1970, s. 102 i n.; Tychże: *The biodeterioration materials used in artistic painting*, *Materialen und organismen* 1972, nr 7, s. 81-92.
- ¹⁴ S. Jędrzejewska, P. Rudniewski, *Opracowanie metodyki badania materiałów wiążących za pomocą aparatury do badań termicznych*, maszynopis w archiwum PP PKZ, 1972, ss. 20; Tychże: *Porównawcze badanie petrograficzne zapraw pochodzących z XIII w.*, maszynopis w archiwum PP PKZ, 1970, ss. 93, fot. 124; Tychże: *Sprawozdanie z wstępnych badań tynków i zapraw budowlanych pochodzących z kościołów odkrytych w Starej Dongoli*, [w:] *Sprawozdanie z badań laboratoryjnych*, Materiały Konserwatorskie PKZ, 1972, s. 35-64; Tychże: *Etude preliminaire des enduits et mortiers provenant del eglises decouvertes a Dongola*, *Travaux du Centre Archeologie Mediterranee de l'Academie Polonaise des Sciences*, T. 11. *Etudes et Travaux*, s. 248-266; Tychże: *Badania laboratoryjne*, [w:] *Metodyka postępowania badawczego na przykładzie Dworu w Mirogonowicach*, Materiały Konserwatorskie PKZ, 1974, s. 73-88.
- ¹⁵ P. Rudniewski, A. Wawrzeńczak, *Wpływ klejów organicznych na właściwości papieru*, *Ochrona Zabytków* 1973, t. XXVI, z. 3, s. 181-189; A. Wawrzeńczak, *Oznaczanie wpływu fiksatywy „PRRFIX” na właściwości papieru*, [w:] *Sprawozdanie z badań laboratoryjnych*, Materiały Konserwatorskie PKZ, 1972, s. 75-80; A. Wawrzeńczak, *Przyczynę do badań nad historią konserwacji papieru*, *Ochrona Zabytków* 1975, t. XXVIII, z. 3 (110), s. 229-230.
- ¹⁶ A. Wawrzeńczak, *Zastosowanie cienkowarstwowej analizy chromatograficznej do identyfikacji spoiw malarskich*, *Ochrona Zabytków* 1975, t. XXVIII, z. 3 (110), s. 212-218.
- ¹⁷ S. Jędrzejewska, P. Rudniewski, A. Wawrzeńczak, *Substancje szkodliwe dla zdrowia stosowane przy konserwacji dzieł sztuki*, Materiały Szkoleniowe PKZ, Warszawa 1974, ss. 164.
- ¹⁸ M. Jabłońska-Szysko, *Charakterystyka zapraw i tynków wczesnogytyckich z budowli pocysterskich*, *Informator PKZ* 1981, s. 148-159; M. Jabłońska-Szysko, B. Świniarska, *Opracowanie atlasu wzorowych termogramów. Badania nad zaprawami budowlanymi i materiałami wiążącymi*, maszynopis w archiwum PP PKZ, 1981, ss. 60.
- ¹⁹ K. Baczek, *Oznaczanie spoiw malarskich metodą wybarwień specyficznych*, [w:] *Wyniki prac badawczych Laboratorium Naukowo-Badawczego PKZ O/Warszawa 1978-79*, Wyd. PP PKZ, Warszawa. 1980, s. 86-92.
- ²⁰ *Zastosowanie chromatografii cienkowarstwowej do oznaczania spoiw olejnych*, *Ochrona Zabytków* 1981, t. XXXIV, z. 1-2 (132-133), s. 86-92; E. Wróbel, *Zastosowanie metody chromatografii cienkowarstwowej do oznaczania pigmentów nieorganicznych*, *Ochrona Zabytków* 1981, t. XXXIV, z. 3-4 (134-135), s. 186-188; Tychże: *Opracowanie metody identyfikacji barwników naturalnych występujących w tkaninach techniką TLC*, maszynopis w archiwum PP PKZ, 1980, ss. 67.

- ²¹ I. Koblá, *Opracowanie metody badania materiałów malarskich za pomocą metody rentgenostrukturalnej*, [w:] *Wyniki prac badawczych Laboratorium Naukowo-Badawczego PKZ O/Warszawa 1978-79*, Wyd. PP PKZ, Warszawa 1980, s. 1-25.
- ²² J. Kehl, *Próby przystosowania elektroforezy do rozdzielania białek występujących w spoiwach*, [w:] *Wyniki prac badawczych Laboratorium Naukowo-Badawczego PKZ O/Warszawa 1978-79*, Wyd. PP PKZ, 1980, s. 90-92; tenże: *Próby przystosowania elektroforezy do rozdzielania białek występujących w spoiwach*, *Studia i Materiały PKZ*, 1981, s. 83-89; tenże: *Usuwanie grysyzpanu z papieru*, *Ochrona Zabytków* 1981, t. XXXIV, z. 1-2 (132-133), s. 90-99.
- ²³ W. Domaśłowski, *Badania nad strukturalnym wzmacnianiem wapienia pińczowskiego termoplastycznymi żywicami sztucznymi*, Cz. I, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Z.K., nr 7, 1970, s. 7-21; W. Domaśłowski, R. Mirowski, E. Orłowska, D. Sobkowiak, *Badania nad przydatnością niektórych preparatów silikonowych do strukturalnej hydrofobizacji wapieni*, *Studia i Materiały PKZ* 1977, s. 60-85; W. Domaśłowski, R. Mirowski, D. Sobkowiak, *Badania nad wzmacnianiem kamieni związkami krzemooorganicznymi*, *Studia i Materiały PKZ* 1977, s. 12-28; W. Domaśłowski, D. Sobkowiak, *Strukturalne wzmacnianie wapienia pińczowskiego*, *Ochrona Zabytków* 1976, t. XXIX, z. 2 (113), s. 75-83; tychże: *Badania nad możliwością zastosowania metody Sayera do wzmacniania wapieni porowatych*, *Wyd. PP PKZ*, 1979, s. 1-11; R. Mirowski, D. Sobkowiak, M. Górzyńska, *Ocena wzmacniania kamieni metodą stabilizacji krzemionki*, *Biuletyn PKZ* 1981; R. Mirowski, *Właściwości wapienia pińczowskiego wzmocnionego metodą „stabilnej krzemionki”*, *Ochrona Zabytków* 1981, t. XXXIV, z. 3-4 (134-135), s. 172-180; tenże: *Ponownie w związku z metodą wzmacniania kamieni „stabilną krzemionką”*, *Ochrona Zabytków* 1984, t. XXXVII, z. 3 (146), s. 209-210; D. Sobkowiak, *Badania nad przydatnością preparatów krzemooorganicznych produkcji czechosłowackiej SILGEL HN i SILGEL JEM*, *Informator PKZ*, 1981, s. 113-122.; teje: *Zaprawy wodoszczelne*, *Informacje Bieżące PKZ* 1981, nr 48, s. 20-28; R. Mirowski, D. Sobkowiak, *Przydatność zapraw MINEROS do prac konserwatorskich*, *Rocznik PKZ* 1986, s. 134-145; D. Sobkowiak, H. Żuchniewska, *Badania nad zmodyfikowanymi preparatami silikonowymi do wzmacniania i uzupełniania ubytków w kamiennych obiektach zabytkowych*, maszynopis w archiwum PP PKZ, 1987, s. 8, tab. 2; 1988, s. 12.; R. Mirowski, *A new method of impregnation of stone historical objects*, [w:] *Materiały VI Międzynarodowego Kongresu Konserwacji Kamienia*, *Wyd. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*, Toruń 1988, s. 633-640; D. Sobkowiak, H. Żuchniewska, *The application of „Ahydrosil Z” to consolidation and filling wastages in limestone*, [w:] *Materiały Międzynarodowego Kongresu Konserwacji Kamienia*, *Wyd. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*, Toruń 1988, s. 216-223; ciż: *Badania nad wpływem wilgotności kamienia na skuteczność działania Ahydrosilu*, *Biuletyn Informacyjny PKZ* 1990, s. 2-8; W. Domaśłowski, D. Sobkowiak, *Badania nad przydatnością polskiego preparatu Ahydrosil ZU 192 do wzmacniania kamieni*, *Wyd. PKZ*, 1979, s. 1-11; W. Domaśłowski, D. Sobkowiak, *Zastosowanie hydrozoli kwasu krzemowego do wzmacniania kamienia*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Seria ZK nr 14, 1990, s. 23-63; W. Domaśłowski, R. Mirowski, *Strukturalne wzmacnianie wapienia pińczowskiego fluorokrzemianem cynku*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Seria ZK nr 18, 1991, s. 17-67; R. Mirowski, H. Żuchniewska, G. Zapalowski, *Badania nad możliwością usuwania żywicy epoksydowej z kamiennych obiektów zabytkowych*, maszynopis w archiwum PP PKZ, 1989, ss. 20, tab. 13, fot. 5; W. Domaśłowski, D. Sobkowiak, *Badania nad strukturalnym wzmacnianiem kamienia preparatem EU-ROSTAC 2101*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Seria ZK, nr 18, 1991, s. 67-82; ciż: *Ocena właściwości kamieni wzmocnionych światłotwale cykloglifatyczną żywicą epoksydową EU-ROSTAC 2101*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, Seria ZK, nr 18, 1991, s. 83 i n.
- ²⁴ J. Wiklend, R. Mirowski, *Identyfikacja petrograficzna kamieni w obiektach zabytkowych polski północnej. Kościół NMP w Toruniu*, maszynopis w archiwum PP PKZ, 1980, s. 84; 1981, s. 18, fot. 31; J. Wiklend, *Identyfikacja petrograficzna kamieni w obiektach zabytkowych Polski Północnej*, *Biuletyn Informacyjny PKZ* 1978; tenże: *Piaskowiec portlandzki w zabytkach Torunia, Chełmży i Chełmna*, *Informator PKZ* 1981, s. 171-180; tenże: *Katalog kamieni z tabelarycznym podaniem ich własności pod kątem prac konserwatorskich*, *Informacje Bieżące PKZ* 1989, nr 27; D. Sobkowiak, J. Wiklend [H. Żuchniewska], *Identyfikacja petrograficzna kamieni w zabytkowych obiektach Polski Północnej – Chełmża*, maszynopis w archiwum PP PKZ, 1980, ss. 84; 1981, ss. 18, fot. 31.
- ²⁵ R. Mirowski, *Miernik szybkości kapilarnego nasycania i nasiąkliwości materiałów porowatych*. Patent 125504, *Materiały Ośrodka Informacji PKZ*, 1979.
- ²⁶ M. Derkowska, *Ocena właściwości próbek kamienia za pomocą wybranych metod nieniszczących*, *Informator PKZ* 1981, s. 131-134; teje: *Badania próbek kamienia za pomocą metody termowizyjnej*, *Ochrona Zabytków* 1981, t. XXXIV, z. 1-2 (132-133), s. 92-98; M. Derkowska, J. Zawiejski, *Badania próbek kamieni metodą termowizyjną*, [w:] *Materiały X Krajowej Konferencji Badań Nieniszczących*, *Jadwisin* 24-26.04.1980, Warszawa 1980, s. 93-95; M. Derkowska, *Datowanie metodą luminiscencji i elektronowego rezonansu paramagnetycznego*, *Informacje Bieżące PKZ*, 29/84, 1984; M. Derkowska, *Nieniszczące badania wilgotności kamienia – ocena wilgotnościomierzy produkowanych w Polsce*, *Rocznik PKZ*, 1986 (1990), s. 201-213; W. Domaśłowski, M. Derkowska, R. Mirowski, maszynopis pracy na powyższy temat, 1980, w archiwum PP PKZ ss. 11, fot. 6.
- ²⁷ W. Domaśłowski, E. Derkowska, *Investigation on consolidation and stabilization of waterlogged argillaceous ground by means of electrokinetic effect*, [w:] *Materiały V Międzynarodowego Kongresu Konserwacji Kamienia*, *Lausanne* 25-27.09.1985, s. 719-726.
- ²⁸ Z. Brochwicz, M. Górzyńska, E. Okusko, J. Wiklend, *Materiały i techniki malarskie w średniowiecznych malowidłach ściennych w domu dawnego Bractwa Kupieckiego przy ul. Żeglarskiej 5 w Toruniu*, *Informacje Bieżące PKZ* 1984, nr 11/84, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 1991, s. 1-92; Z. Brochwicz, M. Górzyńska, P. Połom, J. Wiklend, *Materiały i techniki malarskie średniowiecznych malowideł ściennych w kościele św. Jana w Toruniu*, *Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*, Toruń 1988, s. 1-76; Z. Brochwicz, M. Górzyńska, W. Domaśłowski, J. Wiklend, *Materiały i techniki malarskie malowideł ściennych w nawie głównej kościoła pw. Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, t. 15, 1990, s. 3-21.
- ²⁹ W. Domaśłowski, A. Drażkowski, R. Mirowski, D. Sobkowiak, *Problematyka konserwatorska malowideł ściennych na podłożu ceglany w kościele św. Jana w Gnieźnie*, *Ochrona Zabytków* 1983, t. XXIV, z. 1-2, s. 54-62.
- ³⁰ W. Chyliński, *Wyniki badań wdrożeniowych nad przydatnością tworzyw krzemooorganicznych – silikonów – w ochronie budowli przed skutkami wpływów atmosferycznych*, maszynopis w archiwum PP PKZ, Oddział w Szczecinie, *Laboratorium Naukowo-Badawcze*, 1977, ss. 15; T. Tyszkiewicz, *Tymczasowe wytyczne stosowania w budownictwie konserwatorskim hydrofobowych związków krzemooorganicznych do impregnacji powierzchniowej materiałów budowlanych*, maszynopis w archiwum PP PKZ Oddział w Szczecinie, *Laboratorium Naukowo-Badawcze*, 1977, ss. 89, tabl. 6.
- ³¹ H. Smolińska, *Tymczasowa instrukcja stosowania dwuskładnikowych kaucuków silikonowych utwardzanych na zimno (RTV), jako tworzywa form do reprodukcji reliefów płaskorzeźb i rzeźb*, maszynopis w archiwum PP PKZ Oddział w Szczecinie, *Laboratorium Naukowo-Badawcze*, 1977, ss. 42, fot. 18.
- ³² Zakładem, a następnie Oddziałem Badań i Konserwacji PP PKZ kierowali kolejno: dr arch. Andrzej Misiorowski, mgr inż. Leszek Czapski, mgr Jan Gromnicki oraz, w końcu jego działalności, mgr inż. Janusz Jerzy.
- ³³ Zob. *Studia i Materiały PKZ* z lat 80. XX w.; w miarę pełną informację o opracowaniach badawczych wykonanych w PP PKZ lub na jego zlecenie przez inne instytucje naukowo-badawcze zawiera *Katalog studiów badawczych Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków, 1950-1992*, oprac. J. Gromnicki, *Wydawnictwo PKZ*, Warszawa 1994, ss. 91.
- ³⁴ *Architektura i urbanistyka w krajobrazie Królestwa Polskiego 1815-1914. Materiały Sesji Naukowej*, *Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków i PKZ Oddział Badań i Konserwacji*, Warszawa 1992.
- ³⁵ Część niniejszego opracowania dotycząca Oddziału Badań i Konserwacji PP PKZ powstała przy współpracy autorskiej J. Gromnickiego.

Streszczenie

W roku 1951 Pracownie Konserwacji Zabytków, działające dotychczas przy Ministerstwie Kultury i Sztuki pod kierownictwem prof. Bohdana Marconiego, przemianowane zostały w tworzące się Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków. W roku 1956 utworzono tam pod jego kierownictwem Główne Laboratorium, którego zadaniem było „unowocześnianie i ulepszanie metod konserwatorskich” przez prowadzenie badań struktury i wieku obiektów zabytkowych, ustalanie przyczyn ich zniszczeń, prowadzenie ich konserwacji w szczególnych przypadkach, opracowywanie nowych metod badań, konserwacji oraz środków. Nieliczny zespół koncentrował się początkowo na usługach bieżących dla pracowni konserwatorskich różnych specjalności, głównie w Warszawie (identyfikacja materiałów, analizy mikrochemiczne pigmentów i spoiw, ustalanie budowy warstwowej polichromii, radioskopii, zdjęć w podczerwieni), lecz także opracowywaniu receptur materiałów i pomiarów papieru i in. Dzięki współpracy z instytucjami naukowymi prowadzono wspólne badania, np. nad stanem zachowania drewna w pałacu w Wilanowie. W roku 1968 laboratorium zostało zlokalizowane przy Oddziale Warszawskim PP PKZ, powstały też kolejne: w Toruniu, współpracujące blisko z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika, oraz w Szczecinie. Laboratorium warszawskie rozpoczęło wkrótce analizy ilościowe składników mineralnych i materiałów wiążących w budownictwie, a także badania zabytków na podłożu z papieru. W latach 1982-1990 laboratorium wraz z innymi pracownikami o charakterze badawczym, badawczo-projektowym i konserwatorskim, tworzyło odrębną jednostkę organizacyjną – Oddział Badań i Konserwacji PKZ w Warszawie.

Laboratorium w Toruniu, pod kierunkiem głównie prof. W. Domasłowskiego, prowadziło badania w dziedzinie metod i środków dla konserwacji zabytków kamiennych oraz nad rozpoznaniem materiałów i technik malarstwa ściennego. Natomiast w laboratorium w Szczecinie zajmowano się głównie opracowaniem technik konserwacji murów i tynków, przeciwdziałaniu ich zawilgoceniom, lecz także wykonywaniem kopii płaskorzeźb na bazie żywic sztucznych.

Utworzony w roku 1980 Oddział Badań i Konserwacji PP OPKZ miał w zamierzeniu stanowić podstawę do utworzenia w przyszłości Instytutu Konserwatorskiego. Obok laboratorium, posiadał też Pracownię Mikrobiologii oraz inne, specjalizujące się w badaniach i konserwacji zabytkowych przedmiotów drewnianych, budynków murowanych (szczególnie zawilgoconych), oraz pracownię: badawczo-urbanistyczną i urbanistyczno-projektową, wykonywującą opracowania stanowiące m.in. podstawę dla opiniowania przez władze konserwatorskie planów urbanistycznych obszarów zabytkowych. Dzięki współpracy z pracownikami i instytucjami naukowymi, a także organizacji sympozjów i seminariów powstało m.in. szereg opracowań i publikacji. Rozwiązanie oddziału nastąpiło w początku lat 90. XX w., a wbrew propozycjom nie doszło do powołania instytutu konserwatorskiego.

Abstract

In 1951, the Monument Conservation Labs which had so far operated at the Ministry of Art and Culture, in charge of Prof. Bohdan Marconi, were renamed into a newly created State Enterprise Monument Conservation Labs. In 1956, the Main Laboratory was created there under his supervision, the principal task of which was “modernising and improving conservation methods” by means of conducting research on the structure and age of historical objects, verifying reasons of their damage, carrying out their conservation in special cases, working out new methods and means of research and conservation. A small team concentrated initially on current services for various conservation labs, mainly in Warszawa (identifying materials, micro-chemical analyses of pigments and binders, establishing stratification in polychromes, radioscopy, infrared photography), but also preparing material prescriptions, paper measurements etc. Due to their collaboration with scientific institutions, joint research was carried out e.g. on the state of preservation of wood in the Wilanow Palace. In 1968, the laboratory was located at the Warsaw Branch of the PP PKZ, and others were established: in Torun, closely cooperating with the Nicholas Copernicus University, and in Szczecin. Warsaw Laboratory soon began quantitative analyses of mineral components and binding materials in construction industry, as well as research into monuments on paper background. In the years 1982-1990, the laboratory together with other labs of research, project-research and conservation character, constituted an independent organisation unit – the Research and Conservation Branch of the PKZ in Warsaw.

The laboratory in Torun, run primarily by Prof. W. Domasłowski, conducted research in the field of methods and means of conservation of stone monuments, and on identification of materials and techniques of wall painting. The laboratory in Szczecin, on the other hand, dealt mostly with finding out techniques for conservation of walls and plasters, protecting them against damp, but also making copies of reliefs on the basis of artificial resins.

The Research and Conservation Branch of the PP OPKZ, established in 1980, was meant to constitute the basis for creating the Conservation Institute in the future. Besides a laboratory, it was equipped with a Microbiology Lab and other specialising in research and conservation of historical wooden artefacts, masonry buildings (particularly damp ones), as well as a research-urban planning office and an urban-project office, preparing studies later used as e.g. the basis for conservation authorities in giving opinions concerning urban planning of historical areas. Several studies and publications came into existence thanks to collaboration with scientists and scientific institutions, organisation of symposiums and seminars. The unit was dissolved at the beginning of the 1990s and, despite previous proposals, the Conservation Institute has never been established.